

Рицарський етос був нормативним у козацтві, особливо в християнській козацькій республіці – Запорізькій Січі. Недарма козаків не тільки співвітчизники, але й іноземці називали „рицарями”. Рицарський кодекс був основою життя козаків, еднаючи їх в боротьбі проти ворогів України, за її волю. Козак був ідеалом етносу, зразком для наслідування. Норми рицарського етосу, характерні для козацтва, перейшли в народну мораль, стали її невід’ємною складовою, зміцнюючи сили української нації в її багатовіковій боротьбі за незалежність.

1. Дорошенко Д. *Різні погляди на причини і характер польсько-українських відносин ХУІ-ХУІІ ст. // Трибуна. – 1991. – №5. – С. 32.* 2. Костомаров М.І. *Малоросійський гетьман Зіновій Богдан Хмельницький.// Наука і суспільство. – 1990. – №2. – С. 23.* 3. Яворницький Д.І. *Історія запорізьких козаків. – Львів, 1990. – Т.1. – С. 193.* 4. *Там само – С. 182.* 5. *Героїчний епос українського народу. – Київ, 1993. – С. 88.* 6. *Там само – С. 91-92.* 7. Яворницький Д.І. *Історія запорізьких козаків. – С. 176.* 8. *Савур–могила. Легенди та перекази Нижньої Наддніпряниці. – К., 1990. – С. 128.*

П.Я. Ходань

ПОЛІТИКА УРЯДУ ГЕТЬМАНА ІВАНА ВИГОВСЬКОГО У ЦЕРКОВНО-РЕЛІГІЙНИХ ПИТАННЯХ

© Ходань П.Я., 2001

Аналізуються дії уряду козацької держави щодо зміцнення політичного, юридичного і економічного статусу православної церкви в період 1657 – 1659 рр.

This article is devoted to government actions analysis as for political, juridical and economic strengthening of orthodox church status during 1657 – 1659.

Церковна проблематика завжди займала важливе місце у політиці українських гетьманів. Для суспільства, котре творило нову державу, це питання набувало особливої ваги. Після Переяславсько-московського договору 1654 р. намітилась тенденція активного втручання московської влади у всі сфери життя козацької держави, в тому числі – і у церковно-релігійну. За життя Богдана Хмельницького Військо Запорозьке досить успішно відстоювало свої права і рішуче протистояло спробам Москви нав'язувати свої рішення у внутрішньополітичних питаннях.

У квітні 1657 р. помер київський митрополит Сильвестр Косов – один з найзавзятіших противників Москви. Претензії царського уряду на підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату у зв'язку з цим набули більш вираженого характеру. Представники світської і духовної еліти Війська Запорозького свідомо уникали будь-яких контактів з Москвою щодо цього питання. В результаті Богдан Хмельницький без відома московського патріарха затвердив місцєблюстителем митрополичого престолу чернігівського єпископа Лазаря Барановича і надіслав універсали-запрошення львівському, луцькому і перемишльському єпископам прибути на обрання митрополита [2, № 6, с. 5, №7/III, с.7; 9, с. 171]. Однак 6 серпня /27 липня ст.ст./ 1657 р. гетьман помер, не дочекавшись виборів нового митрополита.

Проблеми, пов'язані з вибором глави української церкви і протистоянням спробам Москви нав'язати свою волю в цьому питанні, покликаний був вирішувати вже новий гетьман – Іван Виговський, довголітній побратим Богдана Хмельницького, а в останні роки його життя – фактичний керівник козацької держави. Знаючи про складні взаємовідносини Московської держави з Османською імперією, в підпорядкуванні якої перебував Константинопольський патріархат, гетьман на словах погоджувався на необхідність підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату, однак лише за умови згоди на це константинопольського патріарха [2, № 53, с. 89]. Оскільки Військо Запорозьке уклало мир з Туреччиною, Іван Виговський міг розраховувати на підтримку останньої в питанні пере- підпорядкування Київської митрополії.

18 жовтня 1657 р. в Софійському соборі в Києві розпочались вибори нового митрополита. Промосковська партія висунула кандидатуру місцеблюстителя митрополичого престолу, чернігівського єпископа Лазаря Барановича, з яким вже досить довгий час вели переговори посланці Москви. Однак Собор запропонував три інші кандидатури – Діонісія Балабана, єпископа луцького; Арсенія Желиборського, єпископа львівського та віленського архімандрита Йосифа Нелюбовича-Тукальського. Вибори перенесли на пізніший термін, оскільки жоден з претендентів не одержав необхідної кількості голосів. 6 грудня 1657 р. кандидат, підтримуваний гетьманом Іваном Виговським, луцький єпископ Діонісій Балабан, був обраний київським митрополитом. У взаємовідносинах з Московією в цій ситуації гетьман вдався до дипломатичної риторики, заявляючи, що вибори митрополита відбуваються за давніми звичаями, а про новообраного предстоятеля української церкви царя і патріарха обов'язково сповістять [2, № 36, с. 46].

Відомо, що представники правлячих кіл Речі Посполитої знали про ситуацію, яка склалася у зв'язку з виборами митрополита і спробами підпорядкувати Київську митрополію московському патріархату. В листах другої половини 1657 р. зафіксована проблема, яка найбільше їх турбувала – вимога царя до гетьмана, щоб київський митрополит висвячувався московським, а не константинопольським патріархом, а отже єпископії, котрі знаходились на території Речі Посполитої, опинялись під контролем держави, з якою остання перебувала у стані війни [5, № 13, с. 33, №22, с. 41].

Зміни в зовнішньополітичному курсі козацької держави, пов'язані з інтенсифікацією переговорного процесу з Річчю Посполитою, не змінили ставлення її керівництва до релігійної проблематики, зокрема, до одного з найболючіших питань у міжконфесійних стосунках – до питання про унію. У пропозиціях для укладення миру, поданих у Гощі 5 липня /25 червня ст.ст./ 1658 р. козацьким послом Павлом Тетерею волинському каштелянові Станіславові-Казимирові Бенювському, який представляв Річ Посполиту, є пункти про збереження стародавніх прав і привілеїв православної церкви; про місця в Сенаті для київського митрополита та луцького і львівського православних єпископів; про обрання по одному депутату від цих єпископій на Люблінський трибунал і по одному депутату – від литовських православних єпископій на трибунал Великого князівства Литовського. Крім того, окремим пунктом обумовлювалась необхідність повернення православним всіх єпископій, монастирів, церков і церковних маєтностей у Короні Польській та у Великому князівстві Литовському, захоплених уніатами, а для забезпечення виконання цього процесу сейм повинен був призначити комісарів [5, № 65, с. 85-86].

Угода, укладена представниками Війська Запорозького і Речі Посполитої під Гадячем 16 вересня 1658р., котра передбачала утворення у складі Речі Посполитої третього елемента

– Великого князівства Руського на території Київського, Чернігівського і Брацлавського воєводств, досить чітко відображає ставлення козацтва і його верхівки до проблем православної церкви. Вже перший пункт договору декларує дотримання всіх давніх прав і привілеїв "Релігії Грецької старожитної ... поки мова народу Руського сягає, у всіх містах, містечках, селах, так у Короні Польській, як і в Великому князівстві Литовському..."[5, №88, с. П2-П3]. Церкви і маєтності, що належали православним, повинні були належати їм, як і давніше; для повернення монастирів і церков від уніатів і католиків сеймом призначалась комісія, котра у цьому процесі повинна була керуватися списком, який згодом мали подати козацькі представники [5, № 88, с. 113]. Крім того, у цьому ж пункті подається порядок розміщення у Сенаті Речі Посполитої представників вищої православної ієрархії – митрополит київський займав місце відразу за католицьким арцибіскупом львівським, а єпископи луцький, львівський, перемишльський, холмський і мстиславський – за біскупами своїх повітів [5, № 88, с.113].

Своєрідним додатком до Гадяцького договору є реєстр церков і монастирів та їх маєтностей у Короні Польській та у Великому князівстві Литовському, котрі раніше належали православним, а станом на 1658 р. перебували в руках уніатів, католиків та приватних осіб [5, № 94, с. І30-І32]. Очевидно, що цей документ було складено представниками козацької старшини та православного духовенства на виконання одного з пунктів Гадяцького договору [5, № 90, с.121] для сеймової комісії, котра мала займатися поверненням православним їх давніх маєтностей. До переліку, зокрема, були включені: Жидичинський, Дерманський, Дубнівський, Дорогобузький, Люблінський, Острозький, Пересопницький, Маловський та Загорівський монастирі на коронних землях, а Супрасльський, Журавицький, Битенський, Пустинський під Мстиславлем, Коложа під Гродно, Борисоглібський у Полоцьку та Онуфріївський під Мстиславлем – у Великому князівстві Литовському. Також до реєстру увійшли Перемишльська, Володимирська і Брестська, Холмська і Белзька, Острозька /відділена від Луцької/, Чернігівська, Пінська єпископії; Полоцька і Смоленська архієпископії; церкви в Сокалі, Белзі, Красноставі, Володимирі, Дрогичині, Стоянові, Кременці, Монсях, Тикоціні, Бельську, Бранську, Мельнику, Книшині, Гомонзі, Буську, Гру-бешові, Жовкві, Городлі, Ковелі, Ратному, Вітебську, Орші, Дзісні, Нобелі, Клещах, Ігумені, Новогрудку, Бобруйську, Ліді, Захощині, Пінську, Вільні.

У 1659 р. у Варшаві відбувся сейм, котрий затвердив умови Гадяцького договору – в значно урізаному вигляді – було вилучено і пункт про скасування унії. На сейм було направлено козацьке посольство, очолюване канцлером Великого князівства Руського Юрієм Немиричем, яке привезло з собою інструкції /"пункти"/, котрими передбачалось значне розширення постулатів договору на користь козацької держави. Посольство повинно було добиватись їх затвердження сеймовою конституцією. Релігійним питанням був присвячений перший пункт, котрий включав дванадцять вимог [10, с. 340-344].

Перша вимога стосувалась проблеми ліквідації унії: йдеться про її скасування спеціальною постановою. Крім того, обумовлюється відповідальність будь-яких осіб за підтримку уніатів – піддання анафемі і конфіскація маєтків за вимогою інстригатора – генерального судового виконавця – Великого князівства Руського, а виконання вироку належало до юрисдикції гетьмана Війська Запорозького. У другій вимозі обумовлюється необхідність негайного повернення єпископій з кафедрами і маєтностями, архимандрій, ігуменств і церков у містах і селах, як у королівських, так і у приватновласницьких, у

володіння православним. За спроби оскаржувати повернення уніати та особи, котрі володіють кафедрами і церквами, підлягали покаранню, передбаченому у першій вимозі. Третя вимога ставить питання про повернення від єзуїтів маєтностей, відторгнутих у Литві у віденського архімандрита Йосифа Нелюбовича-Тукальського і у Короні – від маєтків Острозького Свято-Троїцького шпиталю. Про призначення сеймових комісарів з метою утворення під керівництвом інстигатора Великого князівства Руського спеціальної комісії, котра мала займатися поверненням православним їх маєтностей, йдеться у четвертій вимозі.

П'ята вимога – про забезпечення духовних осіб православного віровизнання такими ж правами і привілеями, якими користуються представники римо-католицького духовенства /фактично – шляхетськими "вольностями"/. Зокрема, йдеться про непідсудність православних духовних осіб римо-католикам /як духовним, так і світським/; у кримінальних справах православне духовенство підлягало юрисдикції лише відповідного духовного суду. Порушення цих пунктів тягло за собою відповідальність у будь-яких судах Корони та Великого князівства Литовського за позовом інстигатора чи віце-інстигатора Великого князівства Руського. У шостій вимозі йдеться про прерогативи інстигатора та віце-інстигатора позивати до сеймового чи трибунальських судів осіб, котрі чинитимуть кривди православної релігії, представникам православного віросповідання загалом або їх маєтностям, незалежно від статусу кривдника в державі. Сьома вимога фіксує домагання скасувати анафему, накладену уніатами на перемишльського єпископа і православну шляхту перемишльського повіту і їх право добиватися у зв'язку з цим відшкодування від уніатів. Восьма вимога присвячена виконанню пункту Гадяцької угоди про місце в Сенаті Речі Посполитої для київського митрополита і п'ятьох єпископів – луцького, львівського, перемишльського, холмського і мстиславського; крім того до списку єпископів-сенаторів вводився і майбутній єпископ володимирський. У дев'ятій вимозі йдеться про виключне право канцелярії Великого князівства Руського надавати привілеї на церковні маєтності, заснування семінарій і шпиталів у Польській Короні і у Великому князівстві Литовському представникам православного віросповідання. Обумовлено, що у випадку відмови представників Великого князівства Литовського визнати цей пункт, Військо Запорозьке в свою чергу не буде дотримуватись укладених з ними договорів. Тут же зафіксовано необхідність затвердити окремою постановою сейму привілеї на заснування академій, дозволених Гадяцьким договором.

Десята вимога – про заборону єзуїтам мешкати в Київському, Чернігівському і Брацлавському воєводствах, оскільки вони перешкоджають функціонуванню руських шкіл. В одинадцятій вимозі йдеться про непідсудність православного духовенства католицькому, навіть у маєтностях і дієцезіях останнього. І, нарешті, дванадцята вимога фіксує, у випадку виконання всіх попередніх вимог, принципову згоду гетьмана і Війська Запорозького направити посольство до папи римського і до імператора Священної Римської імперії, яке б мало вести переговори про проведення генерального синоду, до якого повинні приєднатися і представники римо-католицької церкви. Цей пункт свідчить про те, що відстоюючи права православної церкви, Іван Виговський не відкидав можливості досягти порозуміння з Римом, хоча питання про об'єднання церков під зверхністю папи римського мова не йде.

Проаналізовані вище документи дають змогу скласти уявлення про ставлення уряду козацької держави до проблеми статусу православної церкви в новоутворюваній третій складовій частині Речі Посполитої – Великому князівстві Руському і у всій державі загалом. У Гадяцькому договорі, і особливо – в пунктах на сейм 1659 р. зафіксовано політичні, юридичні і економічні прерогативи православного духовенства, які фактично зрівнювали його статус в державі зі статусом духовного стану римо-католицької церкви.

Ще однією цікавою темою є взаємовідносини уряду гетьмана Івана Виговського з православними монастирями. Продовжуючи політику Богдана Хмельницького, з моменту свого обрання Іван Виговський надає монастирям земельні володіння, підтверджує надання попередника та давніші – польських королів, а також видає охоронні універсали.

26 серпня 1657 р. Лубенський Мгарський Преображенський монастир отримав підтвердження надання Богданом Хмельницьким озер Сулице, Білозер'я, Піщане, Глушець, Плетениця, Белево та інших на Чигирин-Дубрівських грунтах [1, №53/11, с.103]; 19 березня 1658 р. Іван Виговський ще раз підтверджує це надання, забороняючи при цьому городовим Чигирин-Дубрівським старшинам і козакам Лубенського полку чинити перешкоди ченцям у користуванні згаданими озерами, станами і уходами [1, № 53/1, с.102]. 12 квітня 1658 р. гетьман видав охоронний універсал до лубенського полковника у зв'язку з тим, що козаки і селяни полку спустошують Ксендзівські ліс і луки, надані Лубенському монастиреві, з суворою заборонаю чинити "...кривди й перешкоди..."; 8 липня того ж року з цього приводу був виданий ще один універсал [7, с. 67-68]. За універсалами від 25 серпня та 29 вересня 1658 р. Лубенський Мгарський монастир отримав село В'язівець /В'язівок/ [4, №I, с.35I; I, №57, с.105-106]. Вовчанські млини перейшли у володіння монастиря згідно з універсалом від 9 грудня 1658 р.[4, №2, с. 352], а ще один млин на Лубенській греблі – за універсалом від 26 січня 1659 р. [4, №3, с. 352]. 15 серпня 1659 р. гетьман ще раз підтверджує права Лубенського Мгарського Преображенського монастиря на Чигирин-Дубрівські стани й озера [4, № 4, с. 353].

Київський Пустинно-Микільський монастир 5 квітня 1658 р. отримав підтвердження на свої володіння, надані польськими королями та набуті від різних осіб – перевіз Максимівський Півський, а також – озера і ґрунти біля Дніпра [I, №54, с. 103-104]; 3 червня гетьман видав монастиреві охоронний універсал; 22 червня за універсалом обитель отримала села Максаківка і Городище; у липні Іван Виговський підтвердив попередні привілеї Богдана Хмельницького; в серпні того ж року – привілеї польських королів на села Конатчу і Михайлівку, ґрунти і озера Росохач, Білоозеро, Хрещате, Піщане, Гніздове, Заловне з болотами, сіножатями, борами, бортями, ріллями, полями, млинами, хуторами і прибутками від ярмарків [5, № 82, с. 105-106].

Універсалом від 29 /19/ листопада 1657 р. гетьман підтвердив надання колишнім чернігівським полковником Іваном Аврамовичем маєтностей жіночому П'ятницькому монастиреві у Чернігові, а 27 /17/ червня 1658 р. видав для монастиря охоронний універсал [6, № I, с.368, №3, с. 369-370].

Ніжинський монастир Різдва Богородиці за універсалом від 5 жовтня 1657 р. отримав містечко Салтикову Дівицю з селами, перевозом на річці Десна і озерами [8, с. 285-286]; універсалом від 17 жовтня 1657 р. гетьман надав Київському Межигірському монастиреві Виш-город з селами Петрівці і Мощони [I, №50, с. 100]; Омбиський монастир отримав право володіння селами Омбиш та Лосинівка за універсалом від 22 жовтня того ж року [II, с. 103]. Підтвердні універсали отримали: 14 квітня 1658 р. Київський Видубицький монастир на володіння озером Глушець та 16 листопада того ж року – Батуринський Крупницький Миколаївський монастир – на село Обмочів і озера [3, № I/6, с.8-9]; універсали-привілеї – Глухівський Петропавлівський монастир на селища Холопків і Баничі та млин на річці Клевані 9 лютого /30 січня/ 1658 р. [6, №2, с. 368-369] та Козелецький Троїцький монастир на село Бурки 7 липня /27 червня/ того ж року [6, № 4, с. 370].

29 серпня 1657 р. за гетьманським універсалом кандидат на митрополичу кафедру, чернігівський єпископ Лазар Баранович отримав Новгород-Сіверський монастир зі всіма маєтностями, в тому числі і тими, що раніше належали єзуїтам і домініканам [5, №8, с. 27]. У січні 1658 р. Іван Виговський втрутився у суперечку між монастирями, видавши наказ ігуменові Київського Микільського монастиря Олексієві Турові про заборону захоплювати землі Київського Михайлівського монастиря.

22 /12/ березня 1657 р. ніжинський полковник Григорій Гуляницький видав наказ менському сотникові із заборону козакам і селянам займати колишні панські землі, передані Макошинському жіночому монастиреві [6, №26, с. 388]; а 17 /7/ лютого 1658 р. він же видав наказ глухівському сотникові про "послушенство" селян Холопкова та Іваничів Глухівському Петропавлівському монастиреві [6, № 27, с. 389].

Загалом на сьогодні відомо 25 універсалів Івана Виговського, що стосуються маєтностей православних монастирів. Як видно з наведеного вище переліку, 9 з них стосуються Лубенського Мгарського Преображенського монастиря, 6 – Київського Пустинно-Микільського, 2 – жіночого Чернігівського П'ятницького, по одному – Ніжинського Різдва Богородиці, Київського Межигірського, Омбиського, Київського Видубицького, Батуринського, Крупицького Миколаївського, Глухівського Петропавлівського, Козельського Троїцького та Новгород-Сіверського монастирів. Звичайно, цей перелік не є повним, і подальші дослідження архівосховищ України, Росії, Польщі та інших країн дозволять значно його розширити і укласти такий же перелік універсалів полковників і сотників.

Отже, уряд гетьмана Івана Виговського постійно дбав про інтереси православної церкви. Можна визначити чотири основні вектори церковної політики козацької держави. Перш за все, це протистояння спробам Московської держави підпорядкувати Київську митрополію Московському патріархату. По-друге, у зв'язку з укладенням Гадяцького договору уряд козацької держави намагався юридичними документами закріпити політичні, економічні і правові аспекти діяльності православної церкви у Великому князівстві Руському. Політичний аспект полягав у наданні вищій православної ієрархії місць у Сенаті Речі Посполитої; правовий – у визначенні судової юрисдикції, якій підлягало православне духовенство; економічний – у поверненні маєтностей, захоплених у православних уніатами і католиками. Третій вектор – зміцнення економічної бази церкви за рахунок власних ресурсів козацької держави, і, нарешті, четвертий, – захист маєтностей церкви від власних співгромадян.

Ця робота, звичайно, не охоплює всіх аспектів політики уряду Івана Виговського в церковно-релігійній сфері у 1657-1659 рр. Проблеми взаємовідносин Війська Запорозького з уніатською та римо-католицькою церквами потребують окремого докладного вивчення.

Принагідно хочемо висловити подяку заступникові директора з наукової роботи Львівської галереї мистецтв пану Володимиру Пшику за люб'язно надану можливість ознайомитись з рукописним переліком універсалів і наказів Івана Виговського, складеним Іваном Лукичем Бутичем для корпусного видання універсалів українських гетьманів.

1. *Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. СПб., 1853. Т.V.* 2. *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. СПб., 1863. Т.IV.* 3. *Акты по истории монастырского землевладения в Малороссии /1636-1730гг./.* К., 1891. 4. *Бутич І. Універсали Івана Виговського Лубенському Мгарському Преображенському монастиреві // Записки Наукового Товариства і М.Шевченка / далі – Записки НТШ/.*

Львів, 1993. Т. 225. 5. Гарасимчук В. Матеріали до історії козаччини ХУІІ віку/ Василь Гарасимчук: життя і творчість /1880-1944/. Львів, 1994. 6. Мицик Ю. З українського дипломатарія другої половини ХУІІ століття// Записки НТШ. Львів, 1997. Т. 233. 7. Модзалевский В. К характеристике отношений между монахами Мгарского монастыря и Лубенскими козаками в 1649-1661 гг.// Киевская старина. К., 1906. Т. 92. Кн. 3 /март/. 8. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. Чернигов, 1867. Вып. 2. 9. Огієнко І. Українська церква: Нариси з історії Української православної церкви: У 2-х т. К., 1993. Т. 1-2. 10. Оляничин Д. Пункти Івана Виговського українським послам на варшавський сейм 1659 року// Записки НТШ. Львів, 1991. Т. 222. 11. Сіверянський літопис. Чернігів, 1997. № 1-2.

Т.В. Смирнова

МІЖДЕРЖАВНИЦЬКІ ВЗАЄМОВПЛИВИ НА ТЕРИТОРІЇ ВОЛИНИ В КІНЦІ ХУІІІ – НА ПОЧАТКУ ХІХ СТОЛІТЬ

© Смирнова Т.В., 2001

Проаналізовано вплив сусідніх держав на розвиток політичних, соціально-економічних, релігійно-духовних та культурних процесів на Волині в кінці ХУІІІ – на початку ХІХ ст.

In the article the observation of the influence of neighbouring states about their development of political, social-economical, religions-spiritual and cultural proceses in Volynska region in the end of ХУІІІ с. – the beginning of ХІХ с. was held.

Занепад України в кінці ХУІІІ – на початку ХІХ століть був безпосередньо пов'язаний з безмежною політичною, релігійною, національною, соціокультурною владою сусідніх держав. Міждержавницькі взаємовідносини цих країн та України будувалися на насильницьких та колонізаторських позиціях відносно останньої. Влада російського абсолютизму, польського та австроугорського впливу поширювалася на всю територію тогочасної України, на всі її губернії. Так, Україна в цей час продовжувала вирішувати історично важливі питання своєї незалежності та державності шляхом повалення царського самодержавства, абсолютистської системи та створення своєї власної незалежної політичної структури, нової національної організації.

Отже, усвідомлення потреби історичного осмислення себе, свого місця в рідній та світовій історії, свого майбутнього та сьогодення, постало в кінці ХУІІІ – на початку ХІХ століть перед Україною, як і перед багатьма європейськими народами.

Аналізуючи минуле та виносячи належні уроки історії з попередніх епох, українська нація намагалася всіма силами позбавитися нав'язаної залежності від своїх сусідів (Росії, Польщі, Австро-Угорщини та ін.) та впевнено стати на шлях побудови самостійної держави.

Україна протягом всієї своєї історії була незалежною державою і в стосунки з іншими країнами входила тільки на основі рівності. У княжу добу Україна, будучи могутньою державою, була зруйнована татарами. Для оборони від ординців вона з'єдналася з Литвою, а опісля з Польщею. Слід зазначити, що це не було підданство: український народ увійшов у зв'язки з сусідами як вільний і незалежний, на основі забезпечення прав і привілеїв. Під час війни з Польщею приєднання до Московщини базувалося також на основі рівності та свободи. Отже, попавши практично у цілковиту залежність від сусідніх держав у кінці ХУІІІ –